

## معرفی نسخه خطی راپورت سیاستی و جنگی در باب آسیای مرکزی از کلنل بکر

روح‌اله سامانی نیک (هراتی)<sup>۱</sup>

### چکیده

نسخه خطی راپورت سیاستی و جنگی در باب آسیای مرکزی از کلنل بکر رسال‌های است درباره سیاست انگلیس در آسیای مرکزی و اهمیت هند برای انگلیس و رقابت روس و انگلیس در غرب آسیا که خود بخشی از سفرنامه کلنل بکر است با عنوان «ابرهایی در شرق». نویسنده پس از بررسی رقابت انگلیس و روسیه، به جغرافیای طبیعی و سیاسی آسیای مرکزی و ایران به اختصار پرداخته و در بخش پایانی با بررسی و مقایسه توان نظامی انگلیس، روسیه و برخی کشورهای اروپایی دیگر، به ارایه نقطه نظرات خود برای حفظ استعمار هندوستان پرداخته است. رساله یادشده اگرچه از دید یک نظامی انگلیسی برای نگهداری و توسعه مناطق تحت استعمار انگلستان نوشته شده، اما حاوی نکات مهم تاریخی و جغرافیایی نیز هست و برای درک ژئوپلیتیک شرق ایران و آسیای مرکزی در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی مفید است. نسخه یاد شده در مخزن کتب خطی آستان قدس رضوی به شماره ثبت ۱۶۰۲۳ موجود است.

کلیدواژه‌ها: آسیای مرکزی، آسیای میانه، خراسان بزرگ، جغرافیای تاریخی، جغرافیای سیاسی، کلنل بکر

۱. کارشناس بخش چاپ سنگی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.



## مقدمه

نسخه خطی راپورت سیاستی و جنگی در باب آسیای مرکزی، رسال‌های است درباره سیاست انگلیس در آسیای مرکزی و اهمیت هند برای انگلستان به قلم کلنل بکر انگلیسی که این کتابچه خود بخشی از سفرنامه اوست. این رساله توسط بارون نورمان به فارسی ترجمه شده است. این سفر در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی (حدود ۱۸۷۳ م) همزمان با استقرار دولت قاجاریه در ایران انجام گرفته است. در آغاز رساله آمده است مهم‌ترین منافع انگلیس در آسیا بسته به تملیک و تصاحب هند است. به نظر مؤلف هند سرزمینی وسیع با زمین مرغوب متعلق به انگلیس است و حفظ سرزمین هندوستان برای انگلیس بسیار مهم و ژئوپلتیک آسیای میانه را به علت نزدیکی به هندوستان مهم می‌داند. نویسندگان با اذعان به ترس انگلیسی‌ها از روس‌ها در بیرون راندن آن‌ها از هند به خاطر نزدیکی روس‌ها به هند از سوی آسیای میانه، هرات را کلید هندوستان دانسته و از مرو به عنوان مفتاح هرات یاد کرده و بر همین اساس بر تسلط انگلیس بر هرات تأکید دارد. با توجه به اینکه ایران در حدفاصل آسیای میانه و هند است به جغرافیای ایران می‌پردازد و جغرافیای انسانی، طبیعی و سیاسی ایران را توضیح داده و کوه‌ها، رودخانه‌ها و ایلات شمال شرق ایران را به خاطر همسایگی با آسیای میانه شرح می‌دهد. نویسندگان با اشاره به تصرف سریع اراضی وسیعی از آسیای میانه توسط روس‌ها و رقابت روس و انگلیس در آسیا به بررسی تفصیلی قشون انگلیس می‌پردازد. در پایان پس از مختصری از ژئوپلتیک اروپا و رقابت کشورهای اروپایی با یکدیگر پیشنهادها برای محفوظ داشتن هند که به نظر مؤلف ولایت بزرگ و بی‌مثلی است که در دنیا کسی چون ما متصرف نیست ارائه شده است. این کتابچه را بارون نورمان به فارسی ترجمه کرده است.

کتاب‌ها و مقالات متعدد درباره جغرافیای سیاسی خراسان بزرگ و آسیای میانه به رشته تحریر درآمده است اما با توجه به اینکه نسخه خطی حاضر در دوره قاجار نوشته شده و تاکنون نیز ظاهراً مورد توجه قرار نگرفته به لحاظ پژوهشی می‌تواند نو و سودمند باشد. از جمله کتاب‌ها در همین زمینه در دوره قاجار کتاب پولاتیک‌های دولتی اثر میرزا ملکم است که البته این کتاب فقط درباره آسیای مرکزی نیست.

## نسخه شناسی

مترجم در مقدمه یادآور شده که این رساله، یک بخش از سفرنامه کلنل بکر (بیکر) است که در ۲۵ آوریل ۱۸۷۳ از لندن به سوی آسیای مرکزی حرکت کرده و ضمن اشاره‌ای کوتاه به مسیر سفر وی، متذکر شده که این کتابچه، ترجمه یادداشت‌های مسافر مزبور است. پس از مقدمه مترجم، نسخه چنین آغاز می‌شود:

**آغاز:** «پلتیک جنگی انگلیس در آسیای مرکزی خیالات زیاد دارد و واضح است که منافع این مملکت در آسیا بسته به تملیک و تصاحب مملکت هند است و محقق است که هرگاه خطری در نگهداری این مملکت پیدا شود تنها منحصر به یکی از ممالک اروپا است وقتی که رسیدگی به وضع دولت انگلیس و روس در مشرق بخواهند نمایند.»

**انجام:** «خانه ما است می‌باشیم و ولایت بزرگ و بی‌مثلی را که در دنیا کسی چون ما متصرف نیست غیر



محفوظ و باقبال دشمن گذاشته‌ایم - بارون نرمان ترجمه کرده است».

نسخه به زبان فارسی، (اصل نسخه به زبان انگلیسی) و به خط نستعلیق تحریری ۱۱ سطری در قطع وزیری در ابعاد ۲۱ سانتیمتر در ۱۳ سانتیمتر توسط کاتبی نامعلوم در ۵۸ برگ نگاشته شده است. جلد نسخه، تیماج به رنگ قهوه‌ای و مجدول است. واگذاری نسخه از سوی بنیاد مستضعفان در شهریور ۱۳۶۷ به کتابخانه آستان قدس رضوی می‌باشد. نسخه دیگری تحت عنوان «راپورت جنگی و سیاستی در باب آسیای مرکزی» از دیگر کتابخانه‌ها گزارش نشده است. شایان ذکر است ترجمه بخش استرآباد و مازندران کتاب ابرهایی در شرق با ترجمه مزدک دربیکی توسط انتشارات بنام در سال ۱۴۰۲ به طبع رسیده است. خاطر نشان می‌شود نسخه خطی مورد معرفی در مقاله حاضر، گزارش پایانی در انتهای کتاب ابرهایی در شرق است که به لحاظ پژوهش‌های جغرافیایی و تاریخی حائز اهمیت است.

### درباره مؤلف و مترجم

مؤلف کتاب افسری انگلیسی (فرمانده فوج دهم سواره) بوده که در حدود ۱۸۷۳ م سفر به مناطق آسیای مرکزی داشته است و منطقه را از نزدیک دیده و با ژئوپلیتیک آسیای میانه کنونی و ایران و هند آشنا بوده است. کتاب حاضر بخشی از سفرنامه اوست. متن اصلی کتاب به زبان انگلیسی است و در لندن به چاپ رسیده است: Baker, V. Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier, London, 1876; Britannica, 1911.

پیمان متین در دایره المعارف بزرگ اسلامی در منابع فرهنگ مردم ایران می‌نویسد که والنتن بیکر معروف به بیکر پاشا (۱۸۲۷-۱۸۸۷ م / ۱۲۴۳-۱۳۰۴ ق)، افسر عالی‌رتبه ارتش بریتانیا، نویسنده کتابی با عنوان «ابرها در شرق» است. بیکر پاشا برادر کوچک‌تر سر سمویل بیکر بود که حاصل تجارب و مشاهدات خود را در طی سفرهایش در این کتاب گردآورده است. او که در ۱۸۶۶ م و ۱۸۷۰ م / ۱۲۸۳ ق و ۱۲۸۷ ق همراه ارتش آلمان به عنوان ناظر جنگ خدمت کرده بود، در ۱۲۹۰ ق / ۱۸۷۳ م سفرش را به خراسان در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار آغاز نمود. او اگرچه نتوانست به خانات خیه برسد، نتایج سفرش در گردآوردن اطلاعات باارزش سیاسی، جغرافیایی و نظامی به‌ویژه در حوزه آسیای مرکزی و نفوذ روسیه قابل‌تأمل بوده است (متین، ۱۳۹۳: ۳۲۲). مؤلف در پیشگفتار کتاب «ابرها در شرق...»، سبب این نام‌گذاری را فضای غبارآلود سیاسی و خطرناک برآمده از سوی روس‌ها که مستعمرات انگلیس را تهدید می‌کرد، ذکر می‌کند.

ذیل مدخلی در دایره المعارف بزرگ اسلامی درباره نرمان بارون (مترجم اثر مورد معرفی) چنین آمده است: «در زمان پادشاهی ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) به سبب علاقه شخص پادشاه به مظاهر علمی و فرهنگی اروپایی، وزارت انطباعات برای ترجمه و طبع و نشر کتاب تأسیس شد (۱۳۰۰ ق) و سرپرستی آن به اعتمادالسلطنه واگذار گردید. دارالترجمه همایونی شعبه‌ای از این وزارتخانه بود که ریاست آن را محمدحسین فروغی (ذکاءالملک) بر عهده داشت. مترجمان ایرانی دارالترجمه در زبان‌های اروپایی عبارت بودند از: علی‌خان مترجم‌الممالک (فرانسه)، سیدعبدالله (روسی) و مترجمان غیر ایرانی رضاخان ریشار (فرانسه) و



انگلیسی)، پروسکی خان (فرانسه)، بارون نرمان (فرانسه و آلمانی)، مادروس خان ارمنی (فرانسه و روسی)، آوانس خان ارمنی (فرانسه و انگلیسی) و ابکار ارمنی (فرانسه و روسی). آثاری که مترجمان غیر ایرانی ترجمه می‌کردند، برای ویرایش، به اشخاصی که اهلیت نگارش و انشاء داشتند، سپرده می‌شد. محمدحسین فروغی، رضا قلی سراجی و محمدحسن شوکت اصفهانی از جمله اشخاص حرفه‌ای در این کار بودند. اینان می‌کوشیدند که معادل مناسبی برای تعبیرها و اصطلاحات اروپایی در زبان فارسی بیابند و تا آنجا که ممکن بود، زبان ترجمه را به زبان متداول فارسی نزدیک کنند. و چنین بود که در کار ترجمه فهم عبارات بیش از حفظ امانت و مطابقت با اصل متن مورد توجه قرار داشت» (رضایی باغ بیدی و دیگران، ۱۳۸۷: ۵۷).

### آسیای مرکزی کجاست؟

سرزمین پهناوری است در آسیا که در شرق دریاچه مازندران (خزر) قرار دارد و دربرگیرنده کشورهای ازبکستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قزاقستان و قرقیزستان است. این منطقه از شمال به روسیه، از جنوب به ایران و افغانستان، از شرق به چین و از غرب به دریای مازندران (خزر) متصل است. این سرزمین پهناور به آب‌های آزاد راه ندارد.

پنج کشور مسلمان ازبکستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قرقیزستان و قزاقستان اگرچه از مناطق تاریخی و تمدن ساز می‌باشند، بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱م. بر نقشه جغرافیای سیاسی جهان ظاهر شدند.

ایده نامیدن این منطقه‌ها به عنوان یک منطقه یگانه جغرافیایی بانام آسیای مرکزی در سال ۱۸۴۳ توسط الکساندر فون هومبولت، جغرافیدان پروسی مطرح شد. او می‌گوید آسیای میانه به آن بخش از قاره آسیا اطلاق می‌شود که بین ۵ درجه شمالی و ۵ درجه جنوبی و ۴۴٫۵ درجه عرض جغرافیایی واقع شده است. (حاتمی، ۱۳۸۲: ۴۶)

گای لسترنج (۱۸۵۴-۱۹۳۳) در کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی که در موضوع جغرافیای تاریخی سرزمین‌های بین‌النهرین، ایران و آسیای مرکزی است با توجه به اینکه از سال ۱۸۷۷ تا ۱۸۸۰ که با زمان پادشاهی ناصرالدین شاه مقارن بود، در ایران اقامت داشته که حدوداً همزمان با تألیف کتاب ابرهایی در شرق اثر بکر انگلیسی است نقشه ایران و آسیای میانه را به شکل زیر آورده است: (گی لسترنج، ۱۳۳۷: ۱).





نویسنده سپس به لزوم بازنگری به پولتیک انگلیس در مغرب اشاره کرده و گفته است رفتار ما با آن‌ها (فرانسه و دیگر دول غربی) باید طوری باشد که با روس متحد نشوند و روس نیز از شرکت و اتحاد آن‌ها کمال رضایت و استقبال خواهد داشت. نویسنده کناره‌جویی انگلیس در هند را دلیل تمایل طوایف آسیای مرکزی به روس دانسته و آورده است رفتار انگلیس باعث شده در آسیای مرکزی این تصور به وجود آید که روزه‌روز قدرت انگلیس رو به کاهش و روس‌ها روزه‌روز در حال ترقی هستند و به‌زودی ما را از هندوستان بیرون خواهند انداخت (بکر، بی تا: ۸).

نویسنده خاطرنشان ساخته سمت جنوب هندوستان تمام سرحدش دریاست و سمت شمال که خشکی است کوه‌های عظیم است. کوه‌های مابین شمال و مشرق نیز به قدری مرتفعند که از محالات است که کسی از آن سو بر ما غالب شود و فقط مابین شمال و مغرب است که به واسطه چند شکاف کوه خطر وجود دارد. صد و سی و شش سال پیش نادرشاه با هشتاد هزار قشون به شکاف کوه مزبور رسیده عبور نموده و هندوستان را متصرف شده است. نویسنده اغتشاش افغانستان را با وجود گذرگاه‌های مزبور خطرناک دانسته و به سلطنت موروثی در افغانستان پرداخته و اینکه رسم نیست که سلطان به کدام یک از پسران خود سلطنت را واگذار کند و این روش خود باعث بروز اغتشاش و سوءاستفاده روس‌ها از آن است (بکر، بی تا: ۸-۹).

نویسنده در ادامه مبحث افغانستان درباره هرات و مرو می‌گوید: «هرات حقیقتاً همیشه در مشرق کانه کلید هندوستان حساب شده است. در اطراف این شهر الی صحرای ترکستان رودخانه مرغاب جاریست و این رودخانه اسباب آبادی مرو است... چنانچه هرات کلید هندوستان است مرو هم مفتاح هرات است» و «هرگاه رروس‌ها مرو را متصرف شدند برای آن‌ها خیلی سهل است که خود را به هرات برسانند». نویسنده متذکر شده است آنگاه دیگر هیچ هندویی نیست که گمان نکند قوت انگلیس در مشرق نگاهیده است و موافق این گمان و خیال رفتار ننماید. به همین جهت نویسنده بر تسلط کامل انگلیس بر هرات و افغانستان تأکید دارد (بکر، بی تا: ۱۰).

## ایران

نویسنده مبحث ایران را این‌گونه آغاز می‌کند که در آن طرف سرحد افغانستان مملکت ایران است که همسایه معتبری است، ایران که یکی از دول قدیمه است به قسمی شده که به هیچ‌وجه اعتباری به جهت آینده آن باقی نمانده است. سپس به قشون بی‌نظم ایران اشاره شده و آورده است قشون ایران از هفتاد و شش فوج پیاده نظام و شصت هزار نفر سواره غیر نظام و یک صد و بیست عراده توپ تشکیل شده اما در همین مقدار هم تردید کرده و احتمال داده که از این مقدار کمتر است (بکر، بی تا: ۱۳-۱۴).

در وصف ایران دوره قاجار آورده است که در ایران همه وقت خوف داخل شدن روس و عثمانی و افغان شیوع دارد و عمل تجارت روزه‌روز رو به هبوط و نزول دارد. قحطی و حکمرانی خالی از عدالت در آخرین درجه خرابی افتاده است و ممکن است از شدت خرابی از همدیگر منفصل و متلاشی گردد ولی بازهم چون محل عبور از آسیای مرکزی به هند است و مخصوصاً به جهت ملاحظات پلتیکی و جنگی مملکت جای معتبری است به



همین دلیل جغرافیای ایران را به اختصار آورده است (بکر، بی تا: ۱۴-۱۵).

نویسنده در توصیف جغرافیای ایران می‌گوید ایران یک صحرای خیلی وسیعی است آنجایی که آب دارد به واسطه آب آباد می‌شود و دارای رشته‌کوه‌های بزرگ است. در شمال رشته‌کوه‌های شمالی ولایات حاصلخیز گیلان و مازندران و دامنه شمالی پر از جنگل و دامنه جنوبی پر از معادن ذغال و آهن است. این جزوی از مملکت ایران است که حاصلخیز است و بقیه آن، همه صحرا هستند و قدری آبادی درجایی که آب دارد پیدا می‌شود و به واسطه تحصیل آب این زمین‌ها را می‌توان آباد کرد و مخصوصاً این حالت در نزدیکی سرحد عثمانی در کرمانشاه و همدان موجود است. در مورد کویرهای ایران می‌گوید آن‌ها خشک و قلیل العبورند (بکر، بی تا: ۱۵). سپس درباره قرارداد ترکمنچای آورده است: «در سال ۱۸۲۸ زمانی که دولت روس با ایران جنگ داشت و یک قسمت معتبر از خاک ایران در قرب بحر خضر متصرف شد...» و به توضیح این قرارداد، حق کشتیرانی ایران را در دریای مازندران بسیار ناچیز دانسته است (بکر، بی تا: ۱۶).

در پایان این مبحث درباره رودخانه‌ها و راه‌های مواصلاتی منطقه شمال شرق ایران (استان‌های خراسان، گرگان و سمنان کنونی) و بررسی آن‌ها به لحاظ رساندن آذوقه و ادوات در صورت بروز بحران مطالبی آمده است (بکر، بی تا: ۱۷-۲۰).

در بخش بعدی کتاب به ترکمن‌ها پرداخته ترکمانان را دارای شمشیر و اسب‌های خوب و ممتاز و دارای جرات (شجاعت) معرفی می‌کند که دامنه کوه‌ها و صحراهای حاصلخیز را در تصرف دارند و درباره اکراد می‌گوید ایل اکراد هم کمتر از تراکمه نیستند و جماعت اکراد نهایت خونخوار و دلیرند. سپس به سرعت پیش آمدن روسیه در آسیای مرکزی پرداخته و متذکر شده روسیه به تدریج بخارا را متصرف خواهد شد (بکر، بی تا: ۲۱-۲۳).

نویسنده با اشاره به ناهماهنگی در سیاست خارجی انگلیس در قیاس با رقیب (روسیه) مملکت روس را از زمان سلطنت پترکبیر تاکنون دارای استراتژی یکسان دانسته و آن این بوده که به تصرفات خود در جنوب ادامه دهند تا خلیج فارس را تحت حکومت خود درآورند. در ادامه به حدود مرزهای شمالی ایران پرداخته و متذکر شده سرحد شمال شرقی ایران کاملاً معلوم نیست (بکر، بی تا: ۲۸-۳۰).

در مبحث دیگر به تفصیل توان قشون روسیه و انگلیس به لحاظ پیاده نظام، سواره نظام، عراده توپ، اسب... ارزیابی و سپس به رقابت کشورهای اروپایی همچون فرانسه، آلمان، روسیه، اتریش و عثمانی می‌پردازد. به نظر نویسنده در آسیا همه وقت زور و جرات پیشرفت حاصل می‌کند و ملایمت و نرمی باعث عقب ماندگی می‌شود و مثال می‌آورد زمانی که شهر هرات در سال ۱۸۳۸ از طرف ایرانیان محاصره شده بود تمام گفتگوی وزیرمختار به جهت خارج شدن آن‌ها از آنجا بیفایده گشت اما وقتی به آن‌ها (ایرانیان) خبر رسید که قشون در خلیج فارس فرستاده‌ایم و جزیره خارک را متصرف گشته‌ایم ایرانیان به سرعت تمام از اطراف هرات متفرق گشته و عقب نشستند و تمام مشروطات ما را قبول کردند (بکر، بی تا: ۳۱-۴۹).

نویسنده درباره بلوچستان آورده است که هیچ زمان اندیشه و خوفی از بلوچستان حاصل نبوده و نمی‌باشد اما درباره افغانستان کمال مواظبت لازم است و از نزدیکی روس‌ها به هرات ابراز نگرانی کرده و لزوم احداث راه آهن



در متصرفات به دلیل سهولت دسترسی را یادآور می‌شود (بکر، بی تا: ۵۱).  
در پایان نویسنده انجام موارد زیر را لازم دانسته است که با تلخیص و با حفظ عین واژگان مترجم، ذیلاً آمده است:

- پلتیک قدری زیادتر جرات داشته باشد
  - خط سرحد شمال ایران و افغانستان مشخص شود
  - ساختمان راه آهن و نشر تجارت در ولایاتیکه سمت سرحد می‌باشند
  - قرارداد جدید جهت قشون هند و زیاد نمودن توپخانه دور قشون داخله انگلیس
  - به تصرف درآوردن [کتا]
  - قرارداد در خصوص سلطنت افغانستان
  - به معرض بیع درآوردن اسبان ترکمان
- همه وقت به ایران تحریک کردن که سرحد شمالی خود را حفظ نماید  
در پاراگراف پایانی کتاب چنین آمده است: «ولایت بزرگ بی مثلی را که در دنیا کسی چون ما متصرف نیست [هند] غیر محفوظ و باقبال دشمن گذاشته ایم» (بکر، بی تا: ۵۵-۵۸).

### نتیجه‌گیری

در بخشی از کتاب، مردم آسیای مرکزی وحشیان نامیده شده‌اند (ص ۲۷ و ۳۰) که بیانگر نوع نگاه استعمارگران به مردم نواحی آسیای مرکزی است در حالی که این منطقه از نواحی مهم تمدن ساز در جهان است. شایسته است همه کتاب ابرهایی در شرق به فارسی ترجمه شود چراکه با اینکه از سوی یک نظامی انگلیسی و با انگیزه استعماری نوشته شده اما بیانگر نکات ریز و مهم تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی در قرن نوزدهم نیز هست.

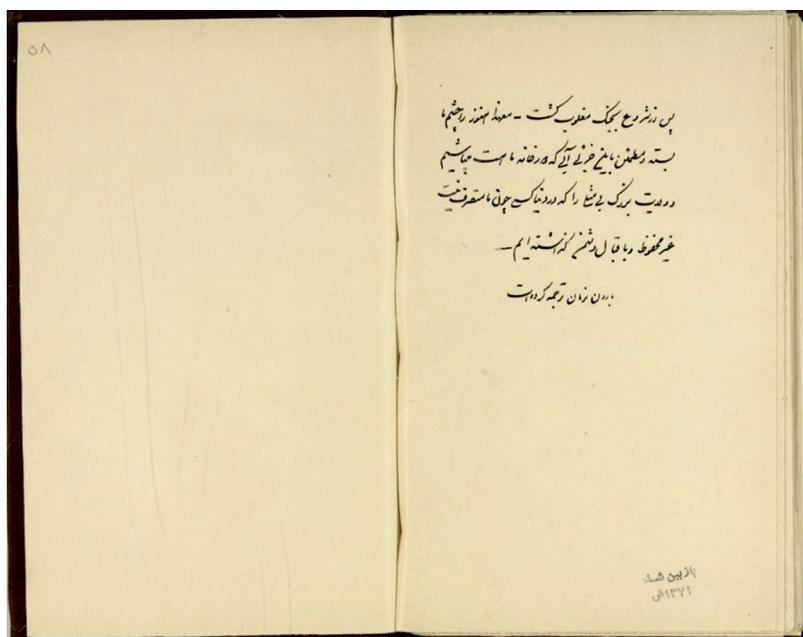
### منابع:

۱. بکر، ولنتاین، راپورت سیاسی و جنگی در باب آسیای مرکزی، ترجمه نرمان بارون، نسخه خطی به شماره ۱۶۰۲۳ موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد)
۲. حاتمی، تورج (۱۳۸۲). برخورد منافع روسیه و آمریکا در آسیای مرکزی و قفقاز، تهران، نشر خورزن
۳. رضایی باغبیدی، حسن و دیگران (۱۳۸۷). «ترجمه»، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، جلد چاپی پانزدهم
۴. لسترنج، گای (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۵. متین، پیمان (۱۳۹۳). دانشنامه فرهنگ مردم ایران، جلد دوم، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی
۶. میرزا ملکم خان، پلتیک‌های ایران، نسخه خطی به شماره ۴۹۰۲۳ موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد)، تاریخ تحریر: ۱۲۷۵ ق.

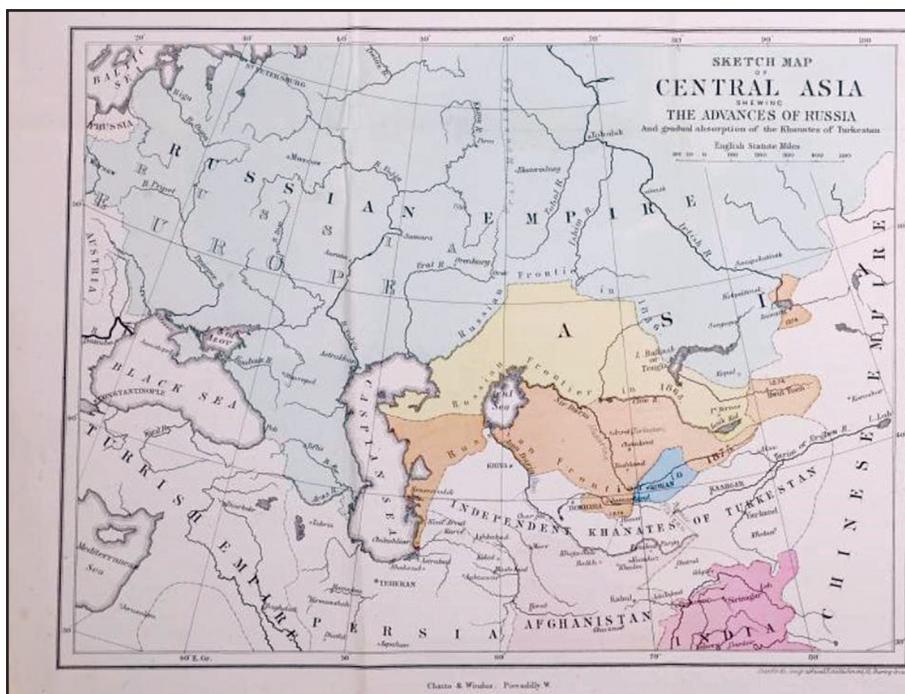
6. Baker, V. Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Fron-







تصویر شماره ۳. صفحه پایانی کتاب که نظر نویسنده را درباره هند بیان می‌کند: «[هند] ولایت بزرگ و بی‌مثلی را که در دنیا کسی چون ما متصرف نیست غیر محفوظ و باقیال (به اقبال) دشمن [روسیه] گذاشته‌ایم.



نقشه شماره ۴. نقشه آسیای مرکزی برگرفته از کتاب ابرهایی در شرق از کلنل بکر که در لندن منتشر شده است. (رجوع شود به منبع لاتین در فهرست منابع)

شمسه (تشریح الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

